

VITAS LABUTIS

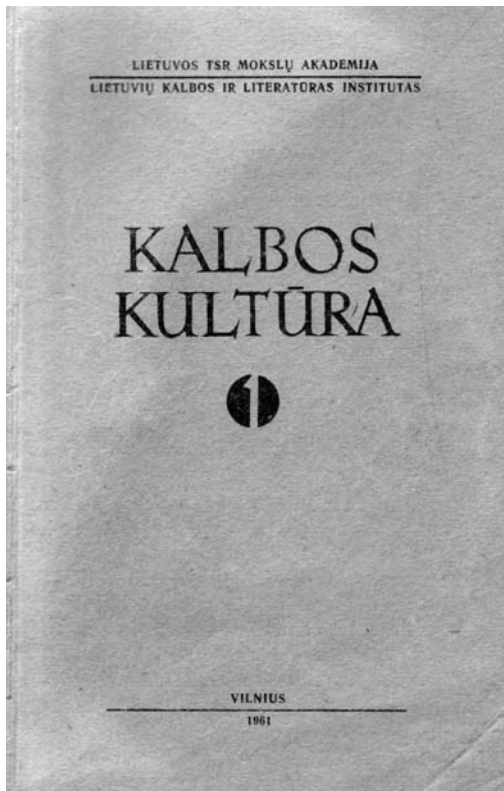
KALBOS KULTŪROS ŠAKNYS IR KYLANTYS MODERNIZACIJOS VĖJAI

Graži *Kalbos kultūros* 50 metų sukaktis – tinkama proga pakalbėti apie tai, kaip, kokiomis aplinkybėmis ir kieno rūpesčiu šis leidinys radosi liuanistikos pasaulyje, kas lėmė jo kryptį, uždavinius ir pobūdį. Kartu kyla noras šiek tiek pamąstyti apie to leidinio dabartį ir ateitį.

KAIP KALBOS KULTŪRA RADOSI

Aplinka, kurioje prieš 1961 m. pradėjo bręsti kalbos praktikai skirto nuolatinio leidinio idėja, nebuvo paprasta tiems, kas liuviių kalba ką nors kūrė, vertė knygas, rašė straipsnius, o ypač tiems, kam tekdavo liuviiškai parašytą tekstą redaguoti.

Baigiantis praėjusio amžiaus šeštajam dešimtmečiui, po nuožmaus Stalino režimo jau buvo prasidėjęs šioks toks „atlydis“. Pajutę bent kiek sumažėjus komunistų partijos gniaužtus, energingiausi jaunesnės kartos kalbininkai (Vytautas Ambrazas, Jonas Palionis, Juozas Pikčilingis, Zigmąs Zinkevičius ir kiti) ėmėsi skelbti savo mokslo tiriamuosius darbus pradėjusiuose eiti leidiniuose – *Lietuvių kalbotyros klausimuose*, *Kalbotyroje*, *Literatūroje ir kalboje* ir kt. Atsigavo pertvarkytas *Lietuvių kalbos žodynas*. Pasirodė kalbos praktikai svarbių darbų: *Dabartinės liuviių kalbos žodynas* (1954), Kazimiero Būgos *Rinkiniai raštai* (t. 1–3, 1958–1962), surinkti iš įvairių sunkiai prieinamų darbų ir kruopščiai parengti Z. Zinkevičiaus.

Pirmojo *Kalbos kultūros* sąsiuvinio viršelis

jas (1939), – jais remtis nebuvo leidžiama. Po devyniais užraktais buvo laikomi Juozo Balčikonio išleisti *Jono Jablonskio raštų* 5 tomai (1933–1936).

Taigi praėjusio amžiaus 6-ojo dešimtmečio viduryje labai trūko nuolatinio lietuvių kalbos praktikos leidinio, galinčio patarti, kaip rašyti ar kalbėti, kurie minties reiškimo būdai tinkami, o kurie visiems badys akis kaip kalbos klaidos. Buvo laukiama ne tik nurodymų, bet ir išaiškinimo, įtikinėjimo, kur ir kaip ką vartoti.

Nelabai svarbu, kas pirmasis ištarė žodį, kad lietuvių kalbos praktikai būtinas koks nors nuolatinis leidinys. Yra žinių, kad tokią mintį Lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktoriaus pavaduotojui (ar visai vadovybei?) 1957 m. (ar 1958 m.) iškėlė Mokslų akademijos darbų redaktorius Valdas Petrauskas. Kai šio straipsnio autorius maždaug tuo metu savo tiesioginiam viršininkui Jonui Kruopui neoficialiame pokalbyje užsiminė, kad kalbos praktikai reikalingas periodinis leidinys, J. Kruopas atsakė, jog panašus pageidavimas jau gautas ir institute svarstomas.

Skaitytojams pagaliau pasidarė prieinami svarbiausi Jono Jablonskio darbai, kurių dvitomį *Rinktiniai raštai* (1957–1959) parengė ir su plačiu įvadu paskelbė J. Palionis. Šiokia tokia paspirtis buvo ir mokykloms leidžiami vadovėliai – Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikos* I ir II dalys, Napalio Grigo ir Antano Lyberio *Lietuvių kalbos rašybos žodynas mokykloms*.

Vis dėlto žurnalistai, redaktoriai, vertėjai, terminologai ir kiti kalbos praktikos žinių stokojantys darbuotojai buvo nuolat kankinami abejonių, kaip pasirinkti tinkamą žodį, tikslią minties raišką, daug bėdų būta ir dėl rašybos, skyrybos, tarties, kirčiavimo. Jeigu kas ir žinojo tarpukario Lietuvoje ėjusį (1933–1940) kalbos praktikai skirtą žurnalą *Gimtoji kalba* ir iš jo išaugusį apibendrintą leidinį *Kalbos patarėjas*

Deja, nepavyko surinkti pakankamai archyvinių duomenų apie svarstomo kalbos praktikos leidinio užuomazgas, todėl tenka daugiausia tenkintis tuo, kas skelbta *Kalbos kultūros* redaktoriaus Kazio Ulvydo programiniuose straipsniuose, pasitelkti archyvinių duomenų nuotrupų, pridurti mažai patikimų savo atminties skiautelių ir bandyti šį tą paspėlioti.

Nuo minties apie kalbos praktikos leidinio reikalingumą iki *Kalbos kultūros* pasirodymo turėjo būti įveiktas netrumpas, vingiuotas ir duobėtas kelias. Greičiausiai visuomenei skirto kalbos praktikos leidinio sumanymą brandino tardamiesi Žodynų skyriaus vadovas J. Kruopas, Dabartinės literatūrinės kalbos skyriui (skyriai tada vadinti sektoriais) vadovavęs K. Ulvydas ir Instituto direktorius Kostas Korsakas. Juk reikėjo suvokti tokio leidinio kryptį, suformuluoti jo uždavinius ir dar gerai pasirengti įrodyti kelių pakopų svarstymuose, kad leidinys labai reikalingas visuomenei.

Instituto mokslo taryboje kalbos praktikos leidinio reikalai neturėjo užkliūti (protokolų nepavyko rasti). Tačiau Lietuvių kalbos ir literatūros institutas tuomet buvo Mokslų akademijos padalinys, tad joks leidinys (juo labiau tęstinis, visuomenei skirtas) negalėjo pasirodyti nepatvirtintas Mokslų akademijos prezidiumo. Anksčiau ar vėliau lemiamą žodį turėjo tarti vyriausybė ir visagalės komunistų partijos viršūnė. Tad sumanymo pateikėjams sunku buvo tikėtis ko nors pasiekti nepasitelkus diplomatiškumo, kartais ir pagudravimo, patirties, kaip tai daroma.

1960 m. rugpjūčio 12 d. Mokslų akademijos Visuomeninių mokslų skyrius Lietuvių kalbos ir literatūros instituto leidinių plane šalia kitų darbų nutarė 1961 m. pradėti leisti 5 autorinių lankų specialų biuletinį, pavadintą *Kalbos kultūros klausimai*. Čia nurodoma, kad komunizmą statanti Respublikos visuomenė vis labiau domisi kalbos kultūros klausimais ir kad Instituto darbuotojai nuolatos teikia konsultacijas įvairiais klausimais ir turi spręsti diskutuojamus dalykus, tad visa tai numatyta aptarti specialiaame biuletenyje, kuris turėtų būti leidžiamas du kartus per metus. Visuomeninių mokslų skyriui vadovavo K. Korsakas. Mokslų akademijos prezidiumas Instituto 1961 m. planą, taigi ir minėto biuletenio leidimą, patvirtino 1960 m. gruodžio 23 d.

Naujasis Instituto leidinys čia laikomas biuleteniu, o pavadinimas galbūt duotas pagal Maskvoje nuo 1955 m. ėjusio leidinio *Вопросы культуры речи* analogiją.

Kalbos konsultacijų gausa iš tiesų slėgė Instituto skyrių darbuotojų pečius, vėliau net buvo paskirtas ir paskelbtas vienas konsultacijų telefonas,

prie kurio paeiliui tekdavo budėti Žodynų ir Dabartinės literatūrinės kalbos skyriaus darbuotojams. Tačiau konsultacijų reikalai tiko ir kaip priedanga prašant visuomenei skirto leidinio, kurio uždaviniai apėmė kur kas plačiau nei konsultacijos.

DĖL KALBOS KULTŪROS PAVADINIMO IR STATUSO

Kodėl ir kieno iniciatyva numatytas leidinys pavadintas *Kalbos kultūra*, tikslių duomenų nepavyko rasti. Gal anksčiau minėtas vardas *Kalbos kultūros klausimai* galėjęs sudaryti įspūdį, jog čia būsiąs tik maskviškio leidinio vertimas į lietuvių kalbą, o gal kliuvo žodis „klausimai“, kurį jau turėjo anksčiau pradėti leisti *Lietuvių kalbotyros klausimai*?

Pavadinimą *Kalbos kultūra* randame paminėtą 1961 m. pradžioje Mokslų akademijos sudarytuose perspektyviniuose 1961–1980 m. darbų planuose (ten pateiktas ir jo atitikmuo rusų kalba *Культура речи*). Nenorėtume tylomis apeiti tikriausiai mažai kam žinomo fakto: tame plane numatyta nuo 1969 m. įsteigti atskirą Lietuvių kalbos institutą, nes kalbininkų darbų apimtis labai plati, be to, toks institutas veikęs 1941–1952 metais. Deja, atskiras Lietuvių kalbos institutas sovietmečiu taip ir liko neatkurtas.

Kalbos kultūra vėliau niekur nevadinama *biuleteni*, o atskiri leidiniai yra *sąsiuviniai*. Kol buvo 60–70 puslapių, gal ir tiko sąsiuvinių vardas, tačiau dabar, gerokai perkopus 300 puslapių, žinoma, tai jau tikri tomai.

Tikrasis leidinio statusas nusakytas *Kalbos kultūros* 1-ojo sąs. „Pratarmėje“ – tai plačiajai visuomenei skirtas Lietuvių kalbos ir literatūros instituto **nepperiodinis** leidinys. Iš pradžių nebūta nė redakcinės kolegijos, tik kiekvieno sąsiuvinio konsultantai. Pirmąjį sąsiuvinį rengiant konsultavo du Instituto kalbininkai – V. Ambrazas ir J. Kruopas, literatė (tuomet irgi dirbusi Institute) Petronėlė Česnulevičiūtė, iš Pedagoginio instituto Vincentas Drotvinas ir iš Vilniaus universiteto Juozas Pikčilingis.

Praėjus 25 metams, kai jau buvo prasidėjusi vadinamoji pertvarka, K. Ulvydas, vertindamas 50 *Kalbos kultūros* sąsiuvinių, vėl prabilo apie pradžią: „Kalbos praktikos darbą reikėjo koncentruoti, reikėjo steigti **periodinį leidinį**.“ Tokią idėją palaikiusi to meto Akademijos ir Instituto vadovybė, ypač direktorius K. Korsakas. Šitaip atsirado naujas, **pokario metais pirmas periodinis leidinys, skirtas kalbos praktikos klausimams** – *Kalbos*

kultūra (šas. 51, 3¹). Kas maskuota 25 metus, atskleista pasikeitus situacijai. Jau ir konsultantai nuo 36 šas. pavadinti „Redakcine kolegija“:

Kad ilgą laiką reikėjo slėpti *Kalbos kultūros* statusą, gali patvirtinti ir toks, sakytume, „lyrinis nukrypimas“. 1966 m. teko sudaryti 1–10 sąsiuvinių rodykles. Būta nemaža galvosūkių, kaip per tą laiką spausdintus straipsnius sugrupuoti pagal tematiką. Kurį straipsnį nurodyti kuriame skyriuje, kai pačiuose sąsiuvinuose jie taip nesuskirstyti? Tiesa, taip būta *Kalbos kultūros* 1-ojo šas. turinyje, bet vėliau šitai daryti atsisakyta. Jaunai karštai galvai pasirodė, kad atskiri teminiai skyriai turėtų būti kiekviename sąsiuvinyje. Ir sudarinėti sąsiuvinį būsią lengviau, jeigu terminologas rinktų terminologijos straipsnius, vardyno specialistai – savo srities ir pan. Išdėčius šiuos samprotavimus K. Ulvydui, šis daug nekomentuodamas tokių sumanymą atmetė: pakanka vieno sudarinėtojo ir nėra ko prasimanyti jokių atskiro sąsiuvinio skyrių.

Tada savo sumanymą išdrišau išdėstyti Instituto direktoriui K. Korsakui. Pridūriau, kad labai reikalingas trumpas klausimų ir atsakymų skyrelis. Direktorius trumpai drūtai pareiškė, jog visai geras dabartinis planas, reikia džiaugtis, kad turime gerą leidinį. Nieko nepešęs, po kelių dienų neoficialiame pokalbyje, niekam kitam negirdint, dėl savo nepavykusio „žygio“ pasiguodžiau J. Kruopui. Jis atskleidė tiesą: leidinys su atskirais skyriais ir išeinantis nustatytais tarpais būtų laikomas periodiniu, kuriam reikėtų gauti specialų Maskvos leidimą, o jo tikėtis nesą ko.

Žinoma, svarbiausi yra *Kalbos kultūros* turinio reikalai. Kartais priekaištaujama šio leidinio atsakomajam redaktoriui K. Ulvydui dėl pataikavimo tarybinei santvarkai. Antai *Kalbos kultūros* 1-ojo sąsiuvinio programiniame straipsnyje rašoma apie kokybiškai naują lietuvių literatūrinės kalbos etapą, apie įvykusią kultūrinę revoliuciją, kartu papriekaištaujama dėl buržuazinėje Lietuvoje buvusių sunkių sąlygų (žr. šas. 1, 3). Tai niekas kitas, tik propagandiniai priedangos burbulai. Betgi ir šis straipsnis pradedamas, kaip dera geram lietuvių kalbininkui: „Dabartinė lietuvių literatūrinė kalba – didžiulis tautos turtas, kurį sukrovė mums dešimtys anksčiau gyvenusių kartų. Mūsų šventa pareiga tą turtą išsaugoti, pagausinti ir perduoti būsimosioms kartoms. Neturime teisės nieko iš to turto prarasti, išbarstyti“. Tokie žodžiai ir šiandien labai svarbūs.

Pacituokime dar vieną K. Ulvydo mintį iš teorinių samprotavimų apie kalbos kultūros sampratą: „Kartu su lietuvių literatūrinės kalbos funkcijų

¹ Pirmas skaičius rodo sąsiuvinio numerį, antras – puslapį.

platėjimu didėja ir jos vartotojų atsakomybė už jos grynumą, taisyklingumą, grožį ir raiškumą“ (sąs. 9, 7).

Kalbos kultūroje skelbta ne dešimtimis, o šimtais skaičiuojamų įvairius bendresnius ar visai konkrečius atskirus dalykus svarstančių straipsnių, kurių autoriai beveik visi Institute dirbę kalbininkai ir nemaža aukštųjų mokyklų dėstytojų, redaktorių, žurnalistų, vertėjų, net ir tiksliųjų mokslų darbuotojų. Čia nė nebandoma aptarti visų šiame leidinyje svarstytų temų ir viso ilgo *Kalbos kultūros* kelio. Apie tai nemaža rašyta ir šiame leidinyje, ir kituose, apibendrinamuosiuose, darbuose.

Galima pabrėžti, kad sovietmečiu *Kalbos kultūra* skynė kelią kitiems kalbos praktikos darbams – *Mūsų kalbai*, *Kalbos praktikos patarimams*, atskirų autorių šios krypties darbams. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę iškilo daug naujų uždavinių. Per 50 metų trijų vyriausiųjų redaktorių (Kazio Ulvydo, Prano Kniūkštos, Rasuolės Vladarskienės) vadovautas leidinys iš esmės išlaikė palyginti aukštą mokslinį lygį ir atsakingą požiūrį į kalbos dalykus.

KALBOS KULTŪRĄ PLAIKSTANTYS VĖJAI

Išaugęs *Kalbos kultūros* medis šiandien šakojasi į visas puses. Tai natūralu, dėl to būtų galima ir pasidžiaugti. Tačiau kylantys naujoviški vėjai pradeda plaikstyti šio medžio šakas. Pasigirsta garsiai tariamų samprotavimų, kad kalbos norminimo laikai jau likę tik praeitimi, kad pati *Kalbos kultūra* kaip leidinys ir tokia kultūra kaip reiškinys esą jau atgyvenę dalykai. Tokios kalbos ima skliti iš hiperglobalizuotų ir supermodernizuotų kalbininkų lūpų.

Palikime publicistines metaforas ir pasvarstykime bent porą tų postmodernųjų koncepcijų.

Bandoma visus kalbos darbus skirstyti į dvi griežtai priešingas grupes – preskripcinius, kuriuose nurodinėjama, kaip tinka ir kaip netinka kalbėti, ir deskripcinius, aprašančius visa, kas tik kalbant pavartojama. Pastarojo požiūrio propaguotojams visi bent kiek norminamųjų požymių turintys darbai atrodo preskripciniai ir nė kiek ne moksliniai. Šiai grupei pagal tokį požiūrį būtų priskiriami J. Jablonskio darbai, visi norminamieji žodynai ir gramatikos. Nesigilinant į esmę, preskripcijos pavyzdžiu laikoma bemaž visa *Kalbos kultūra*.

Kad nenukryptume į teorines diskusijas, žvilgtelėkime į *Kalbos kultūros* 1-ajame sąsiuvinyje išspausdintą Adelės Valeckienės straipsnį apie įvardžiuotinių būdvardžių reikšmes. Autorė, remdamasi savo disertacijai sukaupia

įvardžiuotinių būdvardžių kartoteka (ją galima pavadinti specializuotu tekstyne), pirmiausia išsamiai aprašo keturias įvardžiuotinių būdvardžių semantines funkcijas, o paskui aptaria keletą netikslaus jų vartojimo atvejų. Vadinasi, A. Valeckienė pirmiausia dirba kaip deskriptyvistė, o baigia kaip preskriptyvistė.

Tokiu keliu dažniausiai eita Jono Jablonskio darbuose ir visose lietuvių kalbos norminamosiose gramatikose bei žodynuose. Daugelis *Kalbos kultūros* straipsnių taip pat atitinka tokį modelį. O jeigu iš karto aprašomos kalbos klaidos, tai bendrasis teigiamų vartosenos atvejų „vaizdas“ turimas mintyse. Taigi preskripcija (kitaip tariant, norminimas, kalbos puoselėjimas) neatsiejamas nuo iš kalbos faktų aprašo (deskripcijos) išvedamų kalbos dėsnių.

Galima nurodyti dabartinių anglų kalbos autorių, kurie savo gramatikose remiasi ne vien deskripcijos ir preskripcijos priešprieša. Antai Kembridžo universiteto išleistoje anglų kalbos gramatikoje autoriai pripažįsta ne tik gramatikų aprašuose įžvelgiamą priešpriešą tarp deskriptyvizmo ar preskriptyvizmo². Šioje iš esmės deskripcinėje gramatikoje neišsiverčiama be specialių ženklų, kas yra ne gramatiška, kas semantinės ar pragmatinės anomalijos, kas abejotino gramatiškumo, kas visiškai nestandartiška. Autoriai nežada atmesti to, kas gerai aprašyta tradicinėse gramatikose.

Taigi primityvu viską matuoti tik deskripcijos ir preskripcijos priešprieša, deskripcija (aprašymas) neretai vadovaujasi ir preskripcija (norminimu).

K. Ulvydas buvo paskelbęs programinį straipsnį „Daugiau dėmesio literatūrinei šnekamajai kalbai“ (sąs. 2, 3–10). Mūsų liberalieji individualistai šaukte šaukia, kad šnekamosios kalbos negalima norminti, nes esą viskas, ką aš girdėjau, yra kalbos faktas, kuris turi teisę funkcionuoti. Vieną šios vasaros rytą, išvažiuojant autobusu iš Vilniaus į Kybartus, vairuotojas zanavykišku akcentu vienam pagyvenusiam keleiviui užriko: „O man *iki lemputės* jūsų amžius!“ Tai negi dabar lietuvių kalboje tas vertinys *iki lemputės* turi būti lygiavertis su lietuviškais pasakymais: *Man tai nerūpi...*, *Kas man darbo...?*

Žvilgtelėkime dar į vieną gramatiką – *The Longman Grammar of Spoken and Written* („Longmano šnekamosios ir rašomosios kalbos gramatika“)³, kurioje atskirame skyriuje aprašoma „Pokalbių gramatika“. Ir čia neapsieinama be specialių ženklų: „netinkama“, „nelabai tinkama“, „nepageidau-

² Huddleston R., Pullum G. K. 2002: *The Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge: Cambridge University Press.

³ Biber, D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. 1999: *The Longman Grammar of Spoken and Written English*, London: Longman.

tina“. Tai tikra deskripcinė gramatika, tačiau ir joje šnekamoji kalba savotiškai filtruojama.

Modernieji gramatikai daug ką nori pateisinti tuo, kad kalba kinta, tačiau nenori suvokti, kad kalbos kitimas reikalauja nuolatinės priežiūros. Vadinasi, gyvoji kalba ir toliau turi būti norminama, neturi atitrūkti nuo jau nustatytų kalbos dėsnų bei polinkių.

Kalbos kultūros leidinys, išaugęs ir į storį, ir į plotį, kelia pasigėrėjimą, bet kartu ir nerimą. Gal per didelis svoris leidiniui, kaip ir žmogui, kliudo sveikatai ir populiarumui? Galėtų iš jo atsiskirti atskira sociolingvistikos atžala, nors kalbos kultūra taip pat yra ir socialinis reiškiny. Plonesnį *Kalbos kultūros* leidinį pigiau būtų galima įsigyti.

Dar vienas pageidavimas. Gal ir gerai, kad šiame leidinyje nesileidžiama į smulkias diskusijas, tačiau, kai svarstomas naujas kalbos įstatymo variantas, kai periodikoje ir konferencijose kalbama apie lietuvių kalbos ir tautos ryšį, *Kalbos kultūroje* tyla – nėra gera byla.

Linkime *Kalbos kultūrai* nepaisant visokių priešingų vėjų ir negandų ir toliau žengti kalbos ugdymo keliu.

Gauta 2011 12 12